

Вітчизняна історія. – Вип.15. – 1989. – С. 3-8; **30.** Рождественская Т.В. Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI – XV вв. – СПб.: Изд-во С. Петербург. университета, 1992. – 172 с.; **31.** Святые Новгородской земли X – XVIII вв.: В 2-х т. – Великий Новгород, 2006. – Т. I. – 732 с.; **32.** Святые Новгородской земли X – XVIII вв.: В 2-х т. – Великий Новгород, 2006. – Т. II. – 1456 с.; **33.** Скрынников Р.Г. История Российская IX – XVII вв. – М.: Изд-во Весь Мир, 1997. – 496 с.; **34.** Соловьев П. Описание Новгородского Софийского собора. – СПб., 1858. – 243 с.; **35.** Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – 453 с.; **36.** Толстой М.В. Книга глаголемая описание о Российских святых, где и в котором граде, или области, или монастыре, или пустыни поживе и чудеса сотвори всякого чина святых / М.В. Толстой. – Репринт. воспроизведение изд. 1888. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского ставропигиального монастыря, 1995. – 288 с.; **37.** Федотов Г.П. Святые Древней Руси. – М., 1990. – 121 с.; **38.** Феннсл Джон. Кризис средневековой Руси 1200 – 1304. – М.: Прогресс, 1989. – 291 с.; **39.** Фомина Т.Ю. Епископская власть в домонгольской Руси: постановка проблемы [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.vestnik.tsru.ru/>; **40.** Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-Государства Древней Руси. – Л., 1988. – 269 с.; **41.** Фроянов И.Я. Киевская Русь: Очерки отечественной историографии. – М., 1990. – 328 с.; **42.** Фроянов И.Я. Мятный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия. – СПб.: Изд-во С. –Петербургского университета, 1992. – 280 с.; **43.** Халявин Н.В. Отечественная историография новейшего времени о роли церкви в политической истории Новгорода Великого // Вестник Удмуртского университета. – Вып.3. – 2010. – С. 11-22; **44.** Хорошев А.С. Церковь в социально-политической системе Новгородской феодальной республики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 224 с.; **45.** Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X – XIII вв. – М.: Наука, 1989. – 232 с.; **46.** Янин В.Л. Новгородские посадники. – М., 1962. – 384 с.; **47.** Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв.: В 2-х т. – М.: Наука, 1970. – Т. I. – 249 с.; **48.** Янин В.Л. Некрополь Новгородского Софийского собора. – М.: Наука, 1988. – 240 с.; **49.** Янин В.Л. Очерки истории средневекового Новгорода. – М.: Языки славянских культур, 2008. – 400 с.; **50.** Яхонтов А. Жития Северных русских подвижников поморских как исторические источники. – Казань, 1881. – 377 с.

УДК 94:355.2(=131.1)(477.75) «13/14»

Анатолій КУЗЬ

УТАКТИКА ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ГЕНУЕЗЦІВ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ УПРОДОВЖ XIV-XV СТ.

У статті автор аналізує тактичні прийоми ведення війни у генуезьких колоніях Північного Причорномор'я та прослідковує їх еволюцію впродовж пізнього середньовіччя. Основну увагу приділено проблемі фортечної оборонної війни, застосування новітніх видів озброєння та використання найманців.

Ключові слова: гарнізон, Кафа, тактика, фортеця, найманці, зброя, генуезці, оборона, Статут 1449 р., кондотьєр, війна.

Анатолій КУЗЬ

ТАКТИКА ВООРУЖЕННОЙ БОРЬБЫ ГЕНУЭЗЦЕВ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ И ЕЕ ЭВОЛЮЦИЯ В ТЕЧЕНИЕ XIV-XV ВВ.

В статье автор анализирует тактические приемы ведения войны в генуэзских колониях Северного Причерноморья и прослеживает их эволюцию на протяжении позднего средневековья. Основное внимание уделено проблеме крепостной оборонительной войны, применение новейших видов вооружения и использования наемников.

Ключевые слова: *гарнизон, Каффа, тактика, крепость, наемники, оружие, генуэзцы, оборона, Устав 1449, кондотьер, война.*

Anatoliy KUZ'

TACTICS GENOESE ARMED STRUGGLE ON THE BLACK SEA AND ITS EVOLUTION DURING XIV-XV CENTURIES

The author analyzes the tactics of warfare in the Genoese colonies Northern Black Sea and traces their evolution during the late Middle Ages. The main attention is paid to the problem fortress defensive war, the use of new weapons and the use of mercenaries.

Virtually any conflict before the Genoese goal was to protect their commercial interests. For this purpose it was necessary to defend its dominance in the Black Sea and hold a number of fortified settlements on the northern shore of the Black Sea. These goals led to the choice of the Genoese tactics and strategy of their actions during all conflicts.

Equally important was the tactic of defense fortifications in contact with the enemy. The siege of cities and fortified settlements on the peninsula carried out mainly Mongolian troops. Genoese and Theodoret it was used sporadically and locally. Shooting tools that were used by the Genoese, differed little from similar facilities at the siege of fortified settlements Italy or even n lands. In crossbows and bows it was throwing artillery. Catapults were an important part of the siege and defense of the Middle Ages.

The most progressive in the XV century Artillery fire was the inclusion in the overall disposition of sieges and assaults of fortified settlements. Fire-era radically changed tactics assault and defense fortifications. The ongoing changes in the construction of fortifications. It was not suitable for use early guns that were massive and had a strong impact. Some restructuring and improvement fortresses Crimea to terms of use and protection of the guns were made during the reign of Bank St. here. George.

Location of all Genoese factors directly on the beach significantly increased the value of the fleet in their defense. Having lost the strong support from the sea, Genoese Gazaria was doomed to slow the absorption of the young Ottoman state.

Keywords: *garrison, Caffa, tactics, strength, mercenaries, weapons, Genoese, defense, Statutes 1449, condottiere war.*

Більш ніж двохсотлітнє перебування генуезців у Північному Причорномор'ї було ознаменовано численними конфліктами, у яких їм доводилося контактувати з носіями різних видів військового мистецтва. Практично в будь-якому конфлікті перед генуезцями стояла мета захистити свої торговельні інтереси. Для цього було необхідно відстояти своє панування в Чорному морі й утримувати ряд укріплених пунктів на північному березі Чорного моря. Такі цілі обумовили вибір генуезцями тактики й стратегії своїх дій у ході всіх конфліктів. Нечисленність широкомасштабних воєнних конфліктів у Криму того часу не дає можливості розкрити це питання сповна, проте навіть узагальнений аналіз відомих військових дій дає можливість прослідкувати основні елементи тактики та її еволюцію. Тактика генуезьких найманців у Північному Причорномор'ї ґрунтувалася головним чином на широкому використанні стрілецької зброї, а саме – арбалетів. На це вказують як вимоги Статуту 1449 р., так і достатня кількість наконечників арбалетних болтів, що підтверджується археологічним матеріалом, виявленим при розкопках генуезьких фортець у Криму [14, с. 168]. У бою лігурійські найманці повинні були проявляти аналогічні якості тим, які вони демонстрували на полях боїв у Європі: доволі низький рівень дисципліни при високому значенні індивідуальних бойових якостей окремого бійця. Слід зазначити, що питання дисципліни серед гарнізонів північнопричорноморських колоній Генуї повинно було стояти менш гостро, ніж в інших регіонах Європи. Це можна аргументувати тим, що нечисленні найманці почували себе залежними від зв'язку з метрополією, перебуваючи у ворожому азіатському оточенні.

Основні тактичні прийоми генуезьких арбалетників у польових битвах відомі за подіями Столітньої війни, де вони активно воювали на стороні французів. Командир погоджував з командуючим установку арбалетників: потрібно було переважно вишиковувати арбалетників на сухій землі (арбалет для перезарядження повинен бути поставлений на землю й притиснутий ногою за стремено, щоби мати упор для натягування тятиви) по можливості без перешкод між арбалетником і ворогом. Під час перезаряджання, яке іноді вимагало більше однієї хвилини, вони захищалися великим павезою, поставленим на землю, або його підтримував щитоносець. Щоби не потрапити під контратаку піхоти й кавалерії, після декількох пострілів арбалетники могли бути відведені в тил або прикривалися іншими частинами. Командир міг перемістити їх в інше місце на поле бою для подальшого обстрілу ворога [23, р. 67-69].

На відміну від лучників, арбалетники стріляли переважно прямим наведенням, а не нависом. Тому при глибокій побудові в декілька шеренг, задні ряди не могли стріляти. Цю проблему вирішили наступним чином. Була введена система заміни шеренг, при якій та шеренга, яка відстрілялася відходила назад, а на її місце ставала наступна. Допоки стріляли наступні шеренги, перша вже встигала перезарядити арбалети й була знову готова до стрільби. Така система називалася караколіруванням – “рухом равлика” (італ. “caracole” – равлик) і потім була перейнята в арбалетників мушкетерами більш пізнього періоду та українськими козаками [29, р. 54-56, 77-78]. Проте в колоніях такі тактичні принципи, ймовірно, не використовувалися, оскільки повноцінних польових боїв (за винятком битви під Солхатом) лігурійці тут не вели.

До наступальних дій на суші генуезці зверталися вкрай рідко. Як правило, це були каральні операції проти населення приморських поселень, які піднімали антигенуезькі повстання, а також локальні конфлікти з феодоритами й татарами. Узагальнюючи інформацію про дії генуезців під час закріплення їх у Готії з другої половини XIV ст. [4, р. 11-20; 7, с. 186], війни із князівством Феодоро 1422 – 1424 рр. [18, с. 257-265], штурму Чембало та Солхатської битви 1433 – 1434 рр. [1, с. 116-117; 20, с. 239-240] можна реконструювати приблизну схему воєнних операцій подібного характеру. У випадку втрати контролю, над якимось пунктом кримського узбережжя генуезці мобілізували наявні в колоніях збройні сили і, посадивши їх на кораблі, доставляли до необхідного місця. Далі відбувалося десантування на сушу та штурм поселень, який найчастіше підтримувався металевими машинами (як при взятті Солдайї) [6, с. 107]. У тих випадках, коли генуезцям протистояли винятково жителі прибережних поселень, котрі не мали сильної військової організації, вдавалося обійтися місцевими силами. Прикладом може служити заколот населення приморської Готії під час Солхатської війни, який було придушено за допомогою одного корабля з соціями на борту, висланого з Кафи [7, с. 186]. У випадку нестачі сил, наявних у кримських колоніях, доводилося викликати підкріплення з Пери, а іноді звертатися по допомогу в метрополію. До обох таких варіантів генуезці вдалися при відвоюванні Чембало [17, с. 330-359].

Звертає увагу та обставина, що у всіх успішних для генуезців військових зіткненнях вони не відривалися від моря. Достовірні відомості про бойові дії вдалині від узбережжя епізодичні.

Наймасштабнішим епізодом такого роду є похід на Солхат в 1434 р. Генуезький експедиційний корпус, що налічував від шести до восьми тисяч осіб, під час маршу на Солхат був раптово атакований і розбитий татарами.

Не менш важливе значення мала тактика оборони укріплень при зіткненні з татарами і князівством Феодоро. Так, саме укріплення Кафи дозволяли генуезцям із честю вийти зі збройного конфлікту з ханом Джанібекем в 1343 – 1347 рр. Під час подій війни 1385 – 1386 рр. із золотоординським намісником Солхату беєм Еліасом генуезці відмовилися від значних наступальних дій і зосередили всі зусилля на посиленні фортифікації своїх колоній і збільшення їх гарнізонів [11, с. 95].

Облога міст і укріплених пунктів на півострові здійснювалася в основному монгольськими військами. Генуезці та феодорити її застосовували епізодично і локально. Це пояснюється різними факторами, які ми зараз розглянемо.

По-перше, чисельність військових формувань Кафи чи Феодоро була дуже незначна, і це виключало можливість здійснення облог і штурмів значними силами, а по-друге, формування військової тактики і стратегії італійців залежало від конкретних меркантильних інтересів. Упродовж XIV – поч. XV ст. ці інтереси стосувалися золотоординських торгових центрів. Монгольські міста, як правило, не мали серйозних фортифікаційних укріплень, тому не було потреби брати їх в облогу.

Врешті-решт, в умовах облогової війни міста являли собою більш серйозні перешкоди, ніж окремі замки чи фортеці. Справа не в тому, що міста технічно були краще захищені; навпаки, міські укріплення часто мали слабші стіни. Але міста володіли матеріальними і моральними ресурсами, що дозволяло довше оборонятися. Завойовник намагався контролювати міста як економічні, адміністративні населені центри [13, с. 117]. Кафа як єдине велелюдне і укріплене місто була стрижнем функціонування колоніальної системи у Причорномор'ї.

Згідно з діалектичним принципом у всі часи розвиток тактики облоги супроводжувався розвитком оборонного мистецтва. В першу чергу, жителі обложеного міста чи фортеці могли контратакувати. Оборона в основному базувалася на двох елементах – стрільбі з міських стін і вилазках (див. рис. 1).

Основою оборони укріплених пунктів була енергійна стрілецька оборона.

Відстань, з якої металеві машини могли руйнувати міські стіни,

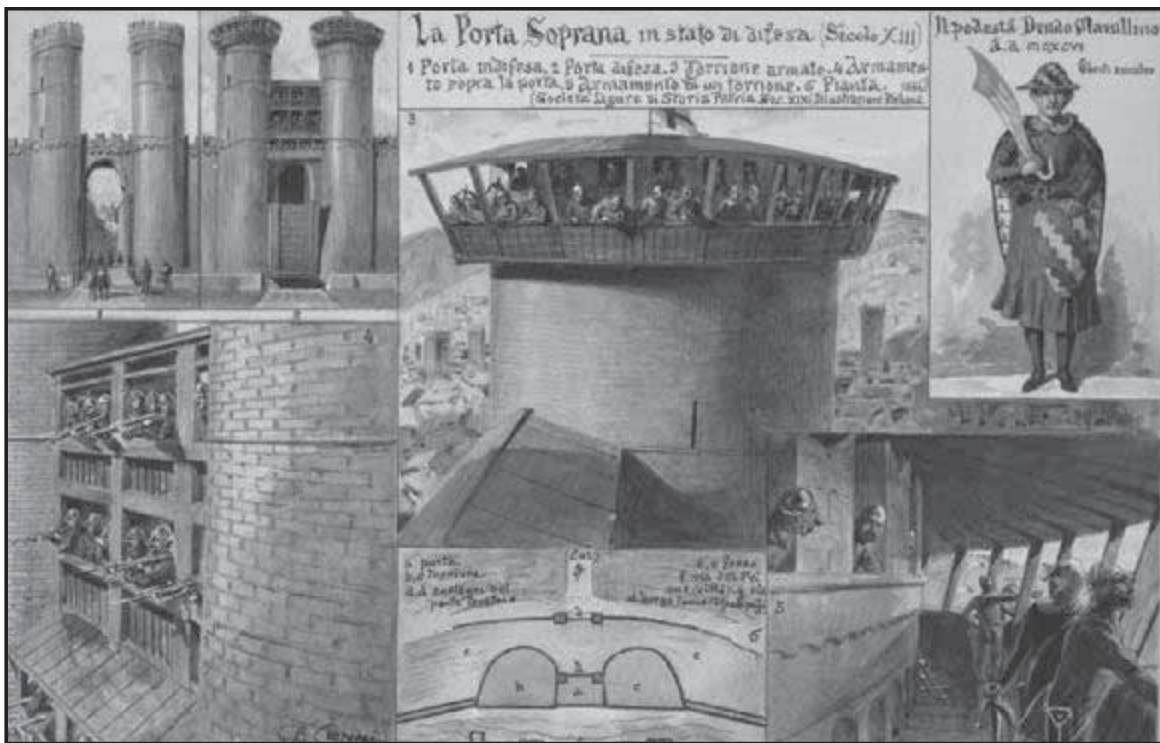

Рис. 1. Бойові позиції генуезьких арбалетників в обороні воріт Порто Сопрано (друга половина XIII ст.) [31, fig. 1528874].

була невелика – всього 100-150 м, зрідка перевищувала 300 м. Таким чином дальність дії машин була аналогічна дальності стрільби з лука або арбалета. Тому, якщо інтенсивна стрільба з міських стін змушувала тих, хто проводить облогу, триматися на відчутній відстані від міста, то необхідність вести обстріл з каменометів навпаки – стягувала їх до міста, в зону дії стрілецьких засобів міської оборони [19, с. 162].

Стрілецькі засоби, які застосовувалися генуезцями, мало відрізнялися від аналогічних засобів при облозі укріплених пунктів Італії чи навіть руських земель. Крім арбалетів та луків, це була і металеві артилерія. Металеві машини залишалися важливою складовою облоги і оборони в Середні віки.

Є достовірні відомості про використання металевих машин також у Кафі та Чембало [10, с. 138; 5, с. 124-135]. Постановою консула передбачалося постійне утримання обслуговуючого персоналу з ополченців для металевих машин. Машини могли розміщуватися як на майданчиках донжонів, так і недалеко від стін.

Великі облогові машини та перші бомбарди були такими громіздкими, що часто їх з великими зусиллями транспортувати по суші у зібраному вигляді. Генуезці свої машини перевозили в

розібраному вигляді морськими шляхами, потім дерев'яний каркас робили з місцевої деревини.

Використовували як бойовий засіб також кип'яток, який виливали на ворога під час штурму. В арсеналі Кафи з цією метою завжди знаходилася певна кількість великих котлів [2, с. 206]. Суттєву роль в обороні міст відігравали також колоди, які скидали з міських стін. Цей прийом був поширений ще з давніх часів і його часто застосовували.

Неодмінним елементом ведення оборони були вилазки у стан ворога, а також висадки з кораблів невеликих загонів для дезорганізації і послаблення противника. Яскравим прикладом цього може бути облога Кафи у 1344 р. військами Джанібєка. Генуезці підготувалися до цієї облоги заздалегідь. Італійський флот прикрив з моря місто, при цьому блокувавши шляхи постачання монголів. Час від часу генуезці проводили висадки з кораблів невеликих загонів, які чинили напади на монгольський табір з метою його послаблення. Нарешті в одну із ночей обложені здійснили вилазку і зруйнували всі металеві машини, знищивши до п'яти тисяч воїнів противника. Втрата всіх машин змусила Джанібєка зняти облогу й погодитися на мирні переговори [16, с. 28; 10, с. 105; 8, с. 46].

В тісному взаємозв'язку з розвитком тактики облоги і оборони перебуває розвиток планових типів і конструкцій оборонних споруд. Розвиток тактики пасивної облоги вів до поступового зменшення ролі природних оборонних рубежів в організації оборони укріплених пунктів. При достатній організованості стрілецької оборони ворог не зважувався на штурм. В цьому випадку всю фортецю чи місто оточували ровом, заповненим водою, що також затрудняло взяття з ходу укріплень. Поселення, розміщені в низині, мали ряд переваг щодо постачання води і припасів .

Період XV ст. став знаковим у розвитку нових тактичних прийомів як у польових боях, так і під час штурму й оборони укріплень. Тактика польової битви в тогочасній Італії розвивалася у двох основних напрямках. Ці тактичні схеми були розроблені і втілені на практиці двома відомими кондотьєрами – Атендолю Сфорцою і Браччо да Монтоне. Вони сформували свої тактичні школи [28, р. 14; 27, р. 28-29].

Військова тактика “сфорцескі” та “брачческі” суттєво різнилася. Перші прагнули завдати головного удару всією міццю загону чи війська, що включали латників і велику кількість піхотинців. Особливе значення “сфорцескі” надавали стратегічному маневруванню. Другі робили ставку насамперед на важку кавалерію, майстерність

окремих латників, на швидкість і несподіванку маневрів у бою. Браччо один із перших розробив концепцію резерву, що вводився в бій при необхідності [30, р. 168-170]. Географічна близькість Мілана та його політичне верховенство над Генуєю мало вплив і на тактичні погляди генуезьких кондотьерів і командуючих військами. Єдина широкомасштабна битва під Солхатом (біля поселення Кастадзона) у 1434 р. за участю генуезьких військ під командуванням Карло Ломелліні й татарських загонів Хаджи-Гірея наводить на думку, що італійці дотримувалися тактики “сфорцескі” [1, с. 116-119]. Хоча у цій битві тактичні погляди Ломелліні виявилися провальними.

Найпрогресивнішим у зазначений період стало включення вогнепальної артилерії в загальну диспозицію облог і штурмів укріплених пунктів.

Вогнепальна епоха кардинально змінила тактику штурму й оборони укріплень [21, р. 36-45]. Використання вогнепальної зброї генуезцями при штурмі яскраво було продемонстровано у 1434 р. при взятті Чембало. Саме тут вперше зафіксовано бойове використання гармат як нового прогресивного виду зброї. У колоніях розпочався процес поступової заміни традиційних видів озброєння (арбалет і металеві машини) на нові (бомбарди і сарбатани) в системі оборони окремих фортець і територій. З часом формуються арсенали цієї зброї в деяких містах та замках півострова. Артилерія поступово стає важливішою складовою морських арсеналів – від “протипіхотної” вогнепальної зброї на бортах до берегових батарей [15, с. 72, 81]. Вона хоча й повільно, але впевнено зайняла своє місце в обороні фортець.

Відбуваються зміни й у фортифікаційному будівництві. Фортечні комплекси міст і замків генуезької Газарії становили класичний приклад фортифікації довогнепального періоду. Вона не була пристосована для використання ранніх гармат, що були масивними і мали сильну віддачу. Певна перебудова і вдосконалення фортець Криму для умов використання і захисту від гармат здійснювалися за часів правління тут Банку св. Георгія. Проте вони не були закінчені. У подальшому це стало однією з причин швидкої здачі Кафи туркам у 1475 р. Перебуваючи у стані облоги з боку османів, захисники міста опинилися в парадоксальній ситуації. З однієї сторони, маючи потужний арсенал вогнепальної артилерії, використати її для оборони не було змоги внаслідок недосконалості фортифікації і неможливості розміщення на стінах укріплень. З іншої боку, невелика товщина стін і незадовільний стан фортифікацій виключав можливість затяжної оборони і захисту від ударів турецької артилерії.

Розташування всіх генуезьких факторій безпосередньо на березі моря суттєво підвищувало значення флоту в організації їх оборони [22, р. 137-150; 24, р. 119-136]. Останній здійснював постачання колоній у випадку їх облоги, часто проводив диверсії в тилу супротивника. Такі тактичні дії флоту простежуються в окремих конфліктах. Коротко розглянемо їх.

У 1308 р. Кафа була обложена татарами. Генуезький флот під час облоги здійснював постачання фортеці. Коли ж продовження оборони стало неможливим, захисники евакуювалися на кораблях, спаливши місто. Це трапилося 20 травня 1308 р. [1, с. 84-85; 26, р. 10].

Функції флоту і під час облоги Кафи військами Джанібєка, і впродовж війни з татарами у 1343 – 1347 рр. були подібними. Окрім постачання, генуезький флот у цій боротьбі робив напади на татарське узбережжя, висаджуючи невеликі десанти [16, с. 28].

Під час генуезько-венеціанських воєн 1350-1355 рр. і 1376-1381 рр. з колоній Північного Причорномор'я на допомогу метрополії вирушали озброєні галей [3, с. 324, 355].

У 1385 р. між генуезцями й татарським намісником Солхату почався збройний конфлікт. Нестабільністю в регіоні скористалося грецьке населення приморської Готії, яке у 1386 р. підняло антигенуезький виступ. Для його придушення з Кафи відправили військовий корабель, який, пройшовши уздовж узбережжя, привів повсталих до покірності [7, с. 186].

У період війни із князівством Феодоро у 1422 – 1424 рр. окремі генуезькі кораблі займалися корсарством і нападали на феодоритське узбережжя. Зокрема, із цією метою в район Каламіти був спрямований військовий корабель на чолі з Негроні ді Негро [12, с. 167].

У війні за Чембало у 1433 – 1434 рр. і наступних бойових дій між феодоритами й генуезцями, що тривали до 1441 р., флот відіграв величезну роль. Експедиційний корпус був доставлений до Чембало на ескадрі з 21 корабля, що включав 10 великих галей, 2 галеоти і 9 кораблів меншого розміру. У підтримку десанту, що висадився, кораблі ескадри здійснювали постійні напади на узбережжя Феодоро [11, с. 92].

За часів османського завоювання Причорномор'я окремим генуезьким морським капітанам доводилося зустрічатися в боях із турками. Яскравим епізодом таких боїв є морське зіткнення нефа Джованні ді Негро з турецькою галерою зі складу флоту Темир-Кая у 1454 р. Тоді генуезцям вдалося здобути перемогу й захопити турецький корабель [11, с. 111]. Однак із захопленням османами проток Босфору

і Дарданелли морська присутність Республіки св. Георгія на Чорному морі почала стрімко зменшуватися і слабнути. Втративши серйозну підтримку з моря, генуезька Газарія була приречена на повільне поглинання молодого Османською державою.

Джерела та література: 1. Колли Л. Хаджи-Гирей-хан и его политика (по генуезским источникам) // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – 1913. – Вып. 50. – С. 99 - 139; 2. Кузь А. “Inuentarium rerum armorum et munitionum...” (Опис військового озброєння Кафи 1474 р.) // Питання історії України: зб. наук. праць. – 2011. – Т. 14. – С. 204–212; 3. Пономарев А. Л. Население и территория Каффы по данным массарии – бухгалтерской книги казначейства за 1381 – 1382 гг. // Причерноморье в средние века. – М., 2000. – Вып. 4. – С. 317 - 443; 4. Basso E. Il “bellum de Sorchati” ed i trattati del 1380–1387 tra Genova e l’Ordo d’Oro // Studi genuensi (N.S.). – 1991. – V. 8. – P. 11 – 26; 5. Алексеенко Н. А., Дьячков С. В. Требуше генуезской крепости Чембало (XIV – XV вв.) // LAUREA: к 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева: сб. науч. трудов. – Х., 2007. – С. 124 – 135; 6. Баранов И. А. Застройка византийского посада на участке главных ворот Судакской крепости // Византийская Таврика: сб. науч. трудов (к XVIII конгрессу византинистов). – К.: Наукова думка, 1991. – С. 101 - 121; 7. Бочаров С. Г. Заметки по исторической географии генуезской Газарии XIV - XV вв.: Южный Берег Крыма // “О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических”: сборник научных трудов: (по материалам конференции в честь 210-летия со дня рождения Петра Ивановича Кеппена). – К.: Стило, 2004 – С. 186 - 204; 8. Виноградов В. К. Феодосия: исторический очерк. – Феодосия: Тип. Т-ва Прогресс, 1915. – 161 с.; 9. Волков М. Четыре года города Кафы (1453, 1454, 1455, 1456) // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1872. – Т. VIII. – С. 109 - 144; 10. Гейд В. История восточной торговли в средние века // ИТУАК. – 1915. – № 52. – С. 68 - 185; 11. Зибалов А. А. Армия и флот генуезских колоний Северного Причерноморья XIII–XV вв.: дипломная работа образовательного уровня “специалист”. – Х., 2007. – 155 с.; 12. Кирилко В. П., Мыц В. Л. Крепость Фуна в системе обороны княжества Феодоро // Византийская Таврика: сб. науч. трудов к XVIII конгрессу византинистов. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 147 - 171; 13. Контамин Ф. Война в средние века. – СПб.: Ювента, 2001. – 416 с.; 14. Кузь А. Генуезька Газарія у другій половині XIII-XV ст.: військовий аспект розвитку: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кузь Анатолій Іванович. – Чернівці, 2012. – 302 с.; 15. Кузь А. И. Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV – XV вв. (по данным письменных и археологических источников) // Древности-2010: Харьковский историко-археологический ежегодник. – 2010. – Вып. 9. – С. 69 - 84; 16. Мурзакевич Н. История генуезских поселений в Крыму. – Одесса, 1837. – 100 с.; 17. Мыц В. Л. Война 1433 - 1441 гг. между Кафгой и Феодоро / В. Л. Мыц // Античная древность и средние века. – 2000. – Вып. 31. – С. 330-359; 18. Мыц В. Л. Начальный этап правления господина Готии Алексея и первый вооруженный конфликт между Кафгой и Феодоро в 1422 – 1423 гг. // Херсонесский сборник. – Севастополь, 2005. – Вып. XIV. – С. 257 - 268; 19. Раппопорт П. А. Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X - XV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1961. – №105. – 248 с.; 20. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. – Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1960. – 279 с.; 21. Arnold T. The Renaissance at War. – London: Cassel, 2001. – 224 p.; 22. Balard M. Genoese Naval Forces in the Mediterranean during the Fifteenth and

Sixteenth Centuries // War at Sea in Middle Ages & Renaissance. – Woodbridge, 2003. – P. 137 - 150; **23.** Calvini N. Balestre e balestrieri medievali in Liguria. – Sanremo: Casabianca, 1982. – 111 p.; **24.** Dotson J. Venice, Genoa and control of the Seas in the Thirteenth and Fourteenth Centuries // War at Sea in Middle Ages & Renaissance. – Woodbridge, 2003. – P. 119 - 136; **25.** Gravett C. Medieval Siege Warfare. – Oxford: Osprey publishing, 1990. – 64 p.; **26.** Mevil S. Caffa et les colonies génoises de la Crimée. – Paris: E. Dentu, 1856. – 38 p.; **27.** Murphy D. Condottiere 1300 - 1500: infamous medieval mercenaries. – Oxford: Osprey Publishing, 2007. – 65 p.; **28.** Nicolle D. Italian Medieval Armies, 1300 - 1500. – Oxford: Osprey publishing, 1983. – 40 p.; **29.** Rosselli A. I balestrieri liguri. Nascita e tramonto di una leggendaria milizia. – Genova: Ligurpress, 2010. – 111 p.; **30.** The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology. – New York: Oxford University Press, 2010. – Vol. 1. – 596 p.; **31.** Uniforms and Regimental Regalia: The Vinkhuijzen Collection of Military Costume Illustration [Електронний ресурс] // NYPL Digital Gallery. – Режим доступу: http://digitalgallery.nypl.org/nypldigital/dgkeysearchresult.cfm?parent_id=852217.